

סקירות ספרים

הסיפור החלוצי של חקר דעת הקהל בישראל: המכון למחקר חברתי שימושי, 1947-1994

גבי וימן, תל אביב: צבעונים הוצאה לאור, 2015, 410 עמודים

עקיבא כהן*

הסיפור החלוצי של חקר דעת הקהל בישראל הוא מסמך יוצא דופן משני טעמים. ראשית, כאשר נוטלים אותו לידיים – ואכן צריך לשם כך שתי ידיים – כדאי להניחו על שולחן או על הברכיים בעת הקריאה בו עקב משקלו הפיזי. שנית, גם מבחינת תוכנו הוא כבד משקל, בהיותו שעטנו נדיר בין אלבום זיכרון לבין ספר עיון היסטורי אקדמי. כותרת המשנה, **המכון למחקר חברתי שימושי 1947-1997**, מציגה לקורא את מושא הכרך. המחבר, פרופ' גבי וימן, כותב בהקדמה: "סיפורו של המכון למחקר חברתי שימושי הוא סיפורה של מדינת ישראל". ואכן, כך הדבר באשר ליובל הראשון לקיומה. אבל הספר הוא גם סיפור הלל למייסד ומנהל המכון, פרופ' אליהו לואיס גוטמן, אשר בזכותו כונה המכון בידי רבים באקדמיה ובתקשורת, "מכון גוטמן".

למי מיועד הספר? אני רואה קהלים מספר. ראשית, זהו ספר שבועדאי יעניין חוקרות, חוקרים ואחרים אשר היו קשורים באופן ישיר ובעקיפין למכון בשנות קיומו. קבוצה גדולה יותר של קוראים פוטנציאליים היא זו של חוקרי דעת הקהל בישראל היום, וכן סטודנטים ומשתלמים בתחום זה, הן באקדמיה והן במכוני המחקר המסחריים, אלה שהכירו את גוטמן ואולי היו גם תלמידיו, וגם אלה שאינם מכירים את שמו. קבוצה שלישית היא זו של "סתם" אזרחים המתעניינים בהיבטים השונים של החברה הישראלית כפי שבאה לידי ביטוי במחקר חברתי. שתי הקבוצות האחרונות תוכלנה למצוא עניין בפרספקטיבה ההיסטורית המרתקת של התפתחות המחקר החברתי בכלל וחקר דעת הקהל בפרט בחמשת העשורים הראשונים לקיום המדינה.

המחקרים שנערכו במכון – המתוארים בספר על קצה המזלג – עסקו בעמדות הציבור הישראלי על הבעיות המרכזיות (וגם השוליות יותר) שליוו וממשיכות ללוות את המדינה מאז הקמתה: עלייה וקליטה, כלכלה, צרכנות, רווחה, בריאות, דיור, חינוך, השכלה, מדע, תעסוקה ויחסי עבודה, פוליטיקה, תפקוד רשויות המדינה בעת מלחמה ומשבר, דת ומדינה, ציונות, תרבות, תקשורת ועוד ועוד. רשימת נושאים זו, שאינה ניתנת כאן בהכרח לפי סדר חשיבותם, מקיפה למעשה את כל תחומי החיים של אזרחי המדינה.

נראה לי שהיה עיוות מסוים בשם הרשמי של המכון. השימוש בביטוי "מחקר שימושי" לא הביא לידי ביטוי את מהותו המלאה ואת מגוון יצירתו של המכון לאורך השנים. פעילות המכון הייתה

* עקיבא כהן (akiba@post.tau.ac.il) הוא פרופסור (אמריטוס) בחוג לתקשורת של אוניברסיטת תל אביב.

שילוב מיוחד במינו – לפחות בתחום מדעי החברה – של מוסד שבו עסקו לא רק ב"מחקר שימושי" (אולי מוטב היה לומר "יישומי", ביטוי נפוץ יותר כתרגום של applied research) אלא הושם בו גם דגש על שילוב מאוזן בין מחקר בסיסי למחקר יישומי, כפי שמציין המחבר (עמ' 259-264). אף שהמכון לא שכן פיזית במסגרת או במוסד אקדמי אוניברסיטאי וגם לא היה שייך לכוזה מרבית שנותיו (למרות העובדה שרוב החוקרים הבכירים שפעלו בו היו חברי סגל מן המניין במוסדות להשכלה גבוהה), הרי שאופי הפעילות המחקרית בו הייתה גם אקדמית מובהקת. זאת בניגוד למכוני חוץ-אקדמיים אחרים לחקר דעת קהל בישראל שעסקו וממשיכים לעסוק בנושאים אלה.

הקשר הזה בין תאוריה לפרקטיקה, נוסף על ההרכב האנושי של צוות המכון, בא לידי ביטוי בצורות מספר: פיתוח שיטות וכלים מחקריים, בעיקר בתחום בניית תאוריה ועיבוד רב משתני של נתונים אמפיריים; הדגש במרבית הדיווחים והפרסומים של המכון על היבטים אקדמיים עיוניים, גם כאשר לנושאים ספציפיים לא הייתה זיקה אקדמית מובהקת; ולבסוף, קיום סמינרים קבועים (בדרך כלל בימי שישי בבוקר) שבהם הוצגו מחקרים שונים בידי חברי הצוות ואורחים מישראל ומחול.

קצרה היריעה כאן לתאר את הפיתוחים השונים שנעשו במכון. וימן עושה זאת בקצרה בעיקר בשער השלישי, המוקדש למחקר המדעי. אצביע כאן על שתי סוגיות עיקריות שאפיינו את המחקר במכון: תורת השטחות (Facet Theory) וביטויה המעשי ב"משפטי מיפוי" וניתוחי נתונים רב ממדיים באמצעות ניתוח המרחב הקטן ביותר (Smallest Space Analysis), המוכר כ-SSA, וכן פיתוחים מתקדמים יותר שבאו לאחר מכן. קריאה בספר איננה מאפשרת לימוד התאוריות ושיטות המחקר אשר פותחו במכון – ואכן אין זו מטרת הספר, אבל בשבעת שעריו אפשר לקבל תמונה רחבה על האווירה הרצינית והשקדנית של חקר דעת קהל שאפיינה את עבודת המכון.

נוסף על העובדה המצערת שפעילות המכון במתכונתו ההיסטורית נסתיימה לפני שנים – ועל כך מספר פרופסור וימן בפירוט – דומני שצער גדול עוד יותר הוא השימוש המועט שנעשה כיום ברחבי העולם וגם בישראל ב"שיטות גוטמן". עובדה זו באה לידי ביטוי במחקרים ובפרסומים מועטים בלבד שבהם אפשר למצוא שימוש במשפטי מיפוי, ניתוח SSA וכדומה. קיימת אמנם אגודה קטנה, Facet Theory Association, המקיימת כנסים מפעם לפעם במקומות שונים בעולם (בקיץ 2015 התקיים הכנס ה-15), אבל אין היא זוכה לתהודה ולהשתתפות רבה של הקהילה המדעית של מדעי החברה.

מצב זה נובע להערכתי מסיבות מספר. ראשית, בניית משפט מיפוי מחייב את החוקרים לחשוב מראש על כל המשתנים הרלוונטיים שהם מבקשים לבדוק. תהליך זה יכול להיות מייגע, ולא כל חוקר בעידן הנוכחי, המאופיין בלא מעט מחקרים שאפשר לכנותם quick and dirty, מוכן להשקיע את הזמן ואת המאמץ הכרוכים בכך. במיוחד נכונים דברים אלה בתחום מחקרי דעת הקהל, כאשר מכוני מחקר רבים מתחרים על הלקוחות ומשתדלים לבצע את המחקר במינימום השקעה ובמקסימום רווח.

שנית, אין כיום בנמצא תוכנות מחשב נגישות לצורך ביצוע הניתוחים שפותחו במכון. בחבילות התוכנה הפופולריות ביותר, כגון SPSS ו-EXCEL, אין אפשרות לבצע עיבודים מבית היוצר של המכון למחקר חברתי שימושי. בהקשר זה יש לציין, כי בגרסאות מוקדמות של תוכנת SPSS אפשר היה לחשב את "סולם גוטמן" אשר פורסם בידי ממציאו בכתב העת היוקרתי *Psychometrika*, בהיותו בן 29 בלבד, עוד לפני עלייתו לארץ מארצות הברית. אך גם אפשרות זו הוסרה לפני שנים, בעיקר עקב השימוש המועט בו. עד כמה שידוע לי, התוכנה היחידה הקיימת היום שבה אפשר לעשות עיבודים של SSA

וגלגוליה המתקדמים יותר היא של Hebrew University Data Analysis Package (HUDAP) שאפשר לרכוש אותה מחברת יישום של האוניברסיטה העברית, אבל מספר המשתמשים בה זעום. שלישית, במהלך השנים, בעיקר בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת, פורסמו מאמרים ודו"חות רבים אשר וימן ליקט, המופיעים במרוכז ברשימה ארוכה בסוף הספר (חבל שלא ניתנו לטובת קוראי הספר פרטים ביבליוגרפיים מלאים של המאמרים שפורסמו בכתבי העת המדעיים). פרופסור גוטמן לא פרסם מעולם ספר שהציג בשיטתיות את מכלול גישתו המדעית לפרטיה. ייתכן שאם היה פרסום כזה בנמצא, היו לו חסידים וממשיכי דרך רבים יותר.

פרופסור וימן ראוי לשבחים רבים על יצירה חשובה זו, בה השקיע חודשים רבים באיסוף החומרים ובעריכתם. כתיבתו באה לידי ביטוי בשני משלבים. מרבית הטקסט מנוסח בסגנון קולח המתאים גם לקוראים שאינם בקיאים ברזי המחקר. לעומת זאת, העמודים שמתייחסים לשיטות המחקר ולתרומה המדעית של המכון (בעיקר פרק 12), כתובים במשלב גבוה יותר וספק אם קוראים אשר אינם בקיאים בחומר יכולים להתמודד בקלות עם הדברים.

מבחינה צורנית, הספר יפהפה. גוני החום השונים שבהם הוא מודפס מזכירים סרט ישן. ואכן, הכרך גדוש מסמכים וצילומים היסטוריים (חלקם של מוסדות רשמיים וחלקם מהאוסף הפרטי של משפחת גוטמן), דוגמאות של שאלונים, משפטי מיפוי, גרפים ולוחות של נתונים וחלקי דו"חות מחקריים, וכן איורים וקריקטורות המציגים היבטים שונים של הטקסט. השימוש בסוגריים הפתלתלים או המסולסלים { } שהם מרכיב חשוב וסימן היכר במשפטי מיפוי, מופיע מפעם לפעם בכותרים של הטקסט ובציטוטים שונים ומספק אלמנט ויזואלי פיקנטי. צילומים של כרטיס ניקוב ומכונת מיון כרטיסים (card sorter), שבעזרתם נעשו חישובים סטטיסטיים אך פסו מן העולם לפני שנים רבות, הם דוגמה לנוסטלגיה שבספר ועשויות לסקרן חוקרים צעירים שלא ראו דברים אלה במציאות.

לסיום, הערה אישית. עם שובי מלימודי הדוקטורט בארצות הברית ב-1973 והצטרפתי לסגל המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית, ביקשתי מלואיס גוטמן להיות שומע חופשי בקורס שלו "בניית תיאוריה ותכנון מחקר", שהיה חובה בחוגים מספר במדעי החברה (בהיותי סטודנט לתואר ראשון לא ניתן קורס זה). הקפדתי לבוא לכל השיעורים, עשיתי את התרגילים, אבל לא ניגשתי לבחינה. לאחר שנים מספר, בעת שימשתי תקופה מסוימת כעמית מחקר במכון, פניתי שוב לגוטמן בבקשה לחזור על הקורס פעם שנייה כדי להתעדכן בהתפתחויות החדשות. הפרופסור צחק אבל הסכים. בשלב מסוים פרשתי, אבל למדתי הרבה. לאחר כ-15 שנה, באמצע שנות התשעים, כאשר הוזמנתי להקים את החוג לתקשורת באוניברסיטת תל אביב, אחד הצעדים הראשונים שעשיתי בגיוס חברי סגל היה להזמין את נורית, בתם של הפרופסורים לואיס ורות גוטמן, להצטרף לחוג. נורית, שהייתה הרוח החיה מאחורי היוזמה, ההפקה וההפצה של ספר חשוב זה, היא כיום פרופסור בחוג. בכך נסגר מעגל.